

2

Åpenhet i det digitale bibliotek

Om politiske føringer og gnisninger mellom kommersiell bokbransje og bibliotek i en digital tid

Terje Colbjørnsen

Hvordan ser det perfekte bibliotek ut? I boka *The anarchist in the library* fra 2004 beskriver kulturhistoriker og medieforsker Siva Vaidhyanathan hvordan en perfektjonering av bibliotektilbudet kan fortone seg:

Imagine the perfect library. It would offer you access to any text, song, film, image, or video game. It would be easy, convenient, and free. Its indexing system would allow you to search for and find the smallest piece of information. You could use any number of books without denying anyone else access to them. You could do most of your searching from your home or office.

(...) The perfect library would be built and stocked by volunteers who donated their time, labor, creativity, and passion. Users would donate their personal libraries and volumes of fresh content. The perfect library would be funded at first by various government entities, but governments would back away from that role and would not regulate its use in any way.

(...) [U]sers would supply communally edited analyses that would rate and rank them. There would be enough outlets for everyone to have reasonable access regardless of class or wealth. The doors would be open at all hours, the lights always on.

The perfect library would be more than a repository for information. It would be a communication medium as well. (Vaidhyanathan, 2004, s. 121)

Vaidhyanathans visjon er sterkt preget av de teknologiske endringene som synes å muliggjøre dette perfekte biblioteket. Internett, digitale produksjonsformer, publiserings- og komprimeringsformater, digital kommunikasjons-teknologi, søkemotorer, algoritmer og sosiale nettverkssamfunn synes alle å spille inn. Bibliotekarere glimrer med sitt fravær i denne visjonen, de virker å være erstattet av frivillige.¹ Her er det spor av en dugnads- og delingsøkonomi, og vi finner ideen om en velvillig stat som både er rundhåndet og holder arm-lengdes avstand.² Nå, 13 år etter Vaidhyanathans utsagn, synes deler av visjonen realisert, som det faktum at hjemmecomputeren fungerer som søketerminal nr. 1; andre aspekter er ivaretatt av for eksempel Google. Mye fremstår likevel ennå som urealisert, og til dels utopisk.

Jeg åpner med Vaidhyanathans visjon for å beskrive et ytterpunkt i diskusjonene om hvordan det åpne bibliotek kan fortone seg. På samme måte som *the perfect library* utgjør et sinnbilde av hvordan bibliotek kan se ut i en digital tidsalder, representerer ideen om *det åpne bibliotek* en inngang til den samme tematikken. Dette kapittelet beskriver en digital virkelighet i norske bibliotek som skiller seg fra Vaidhyanathans visjon om det perfekte bibliotek. Når visjoner skal settes ut i livet, kan motsetninger og kryssende hensyn tre frem.

I løpet av de siste tiårene har norske bibliotek anvendt digital teknologi for å gjøre samlingene mer tilgjengelige. Tilgjengeliggjøring gjennom digitalisering kan vi gjenfinne i ulike initiativ fra Nasjonalbiblioteket (NB) og norske folke-, universitets- og forskningsbibliotek. Det er ikke rom her for å gi en komplett oversikt over digitale biblioteksinitiativ og utviklingstrekk; kapittelet tar utgangspunkt i utvalgte eksempler som er egnet til å tydeliggjøre åpenhetsproblematikken. Etableringen av NBs bokhylla.no representerer ett veimerke, mens introduksjonen av egne e-bok-applikasjoner for folkebibliotek og etableringen av faste innkjøp av e-bøker under Kulturrådets innkjøpsordning er andre håndfaste eksempler på de digitale bøkernes inntog. I universitets- og

1 Konseptet «bibliotekvert» er kanskje en variant av denne rollen? Jf. <https://morgenbladet.no/boker/2016/06/bibliotekslaget-i-hobol>

2 Vaidhyanathan er rett nok klar over at det perfekte bibliotek er en illusjon, og ikke bare det, men også en visjon som kan vendes til et skrekkbilde, der pornografer og «pranksters» får fritt spillerom, og der kunsten er degradert til hobbyvirksomhet og middelmådige amatørproduksjoner får dominere.

forskningsbibliotekene har den digitale vendingen de senere år særlig dreiet seg om såkalt åpen tilgang (*open access*) til forskningsresultater.

I dette kapitlet diskuterer jeg først de institusjonelle forutsetningene for samarbeid og gnisninger mellom bibliotek og kommersiell bokbransje, for deretter å se nærmere på tre eksisterende digitale tilbud, med særlig henblikk på relasjonene mellom bibliotek og forlag/bokhandel: 1) Nasjonalbibliotekets bokhylla.no, 2) e-bøker i folkebibliotek og 3) åpen tilgang i universitets- og fagbibliotek. Argumentasjonen knytter an til teknologi og økonomi, men også til kultur-, litteratur- og forskningspolitiske målsettinger og til den offentlige debatten om de ulike tiltakene. Oppmerksomheten er rettet mot den norske situasjonen, men jeg viser også til digitale modeller i andre land, siden utfordringene med å utforme et digitalt bibliotektilbud parallelt med at det etableres et digitalt marked, er gjennomgående i flere andre land.

Digitalisering av biblioteket har naturligvis sammenheng med teknologiske endringer og nyvinninger. Allikevel argumenterer jeg for at digitalisering som prosess ikke kan forstås som en ren teknologisk overgang fra det analoge til det digitale. Snarere gir det mening å forstå digitalisering som en prosess som påvirkes av en rekke faktorer, så som markedsstrukturer, organisasjonsstrukturer, bransjestrukturer, økonomi, politiske rammevilkår og selvsagt teknologi (jf. Colbjørnsen, 2015).³ Argumentet i dette kapitlet er basert på institusjonsteori, mer bestemt den grenen som kalles ny-institusjonalisme (DiMaggio & Powell, 1991). Ny-institusjonalisme legger vekt på at institusjoner er både materielle og symbolske (Friedland & Alford, 1991). Det dreier seg med andre ord ikke bare om organisasjonsstrukturer og ressurstilgang, men også om selvforståelser, om myter og fortellinger, og om kommunikasjon med omverdenen. En fruktbar inngang til digitalisering kan være å betrakte det som en prosess som er «embedded» (Granovetter, 1985), altså innebygd, forankret eller nedsenket i en historisk-kulturell institusjonell sammenheng. Enklere formulert kan vi si at selv om teknologien muliggjør en bestemt praksis, vil andre forhold være med på å påvirke hva utfallet kan bli. For eksempel kan utfallet av en bevegelse i retning *åpenhet* bidra til en motreaksjon i retning *lukkethet*. En vesentlig problemstilling i kapitlet er dermed å forklare hvordan og hvorfor denne dynamikken oppstår.

3 I tillegg kommer (for)brukervaner og følelser knyttet til medieobjekter og annen teknologi: Hvem vil foretrekke digitale tjenester fremfor analoge? Kommer ev. nye bibliotekbrukere på bekostning av gamle?

Med kapittelet ønsker jeg å diskutere noen utviklingstrekk i digitale bibliotek opp mot ideer om åpenhet og lukkethet, for på den måten å legge til rette for en edruelig diskusjon om digital tilgang og fremtidige løsninger som tar både kommersielle og mer allmenntnyttige hensyn.

Digitalisering og det åpne bibliotek

I tråd med de øvrige bidragene i denne boka forstår jeg både de kulturpolitiske føringene og de digitale løsningene i lys av begrepet «det åpne bibliotek». Et viktig poeng er at åpenheten her må forstås som en diskursiv konstruksjon, altså ikke som en nøytral beskrivelse av de faktiske forhold som preger digitaliseringsprosesser. Jeg anvender *det åpne bibliotek* analytisk som en «idealtipe» i webersk forstand, altså som en teoretisk konstruksjon vi ikke kan vente å finne i ren form i den sosiale virkeligheten (Weber, 1990, 1995). Forståelsen av biblioteket som en idealtypisk åpen institusjon knytter an til bl.a. Vestheim (1997, s. 66). Åpenhet er, som flere av bidragene i denne boka peker på, en sentral verdi i biblioteket.

La oss tenke oss et nasjonalt – eller hvorfor ikke internasjonalt – biblioteksystem med et bredt tilbud av e-bøker og andre digitale formater, gammelt og nytt, for ulike plattformer, levert gratis og friksjonsfritt til og mellom bibliotek, der brukerne i liten grad må ta hensyn til fysiske og materielle begrensninger. Et slikt bibliotek vil være mer tilgjengelig, mer åpent. Slik sett nærmer vi oss *det åpne bibliotek*, forstått som et bibliotektilbud der digitalisering sørger for utvidet tilgjengelighet for bibliotekets produkter og tjenester.

Utviklingen mot å åpne bibliotekenes samlinger ved hjelp av digital teknologi er vidt diskutert (se f.eks. Audunson & Windfeld Lund, 2001; Calhoun, 2014; Chowdhury & Foo, 2012; Darnton, 2009; Law & Andrews, 2004; Polanka, 2010; Price & Havergal, 2011; Walters, 2014). Som Walters (2014) påpeker, er fordelene med e-bøker og digitale formater etter hvert relativt velkjent, mens restriksjoner på bruk, kopiering, utskrift og utlån er mer ukjent for både brukere av bibliotek og bibliotekarer. Fra et brukerperspektiv kan restriksjonene se unødige og uhensiktsmessige ut. Teknologiske muligheter synes ikke utnyttet til fulle. Men begrensningene lar seg forklare (om ikke nødvendigvis forsvare) om vi tar et mer overgripende institusjonelt perspektiv. Det åpne biblioteket representerer en visjon eller et ideal. I den grad visjonen lar seg realisere, er det imidlertid som en konsekvens av sammensatte institusjonelle forhold.

I denne dynamikken oppstår det gnisninger eller misforhold som igjen kan være opphav til kompromissløsninger, forhandlinger som trekker i langdrag, eller åpen konflikt. Aktører med interesser for og imot det åpne biblioteket vil benytte seg av strategisk kommunikasjon med omverdenen og ty til legitimeringsstrategier for å forsvare sin posisjon. Lover og avtaler regulerer i noen grad forholdet mellom partene, i et felt som er i stadig endring. Fordi en utvidet tilgjengelighet slett ikke er uproblematisk for enkelte av aktørene i bok-Norge, følges åpenheten også av trekk som synes å lukke biblioteket, eller som i alle fall begrenser åpenheten.

Politiske føringer

Statlige initiativ og støtteordninger fremmer og støtter opp under tiltak for digitalisering og åpning av bibliotekets samlinger og tjenester. Generelt har økt tilgang til bibliotek gjennom digitalisering vært en gjennomgangstone i de fleste relevante stortingsmeldinger de siste 15–20 årene, og vi finner føringer i mange sentrale kultur- og forskningspolitiske dokumenter. Teknologiske endringer fremstilles som «grensenedbrytende» (jf. stortingsmeldingen *Kjelder til kunnskap og oppleving* (1999–2000)⁴); det digitale biblioteket «sprenger rammene for kvart einskilt bibliotek» (*Kulturpolitikk fram mot 2014* (2002–2003)⁵). I *Bibliotek – Kunnskapsallmenning, møtestad og kulturarena i ei digital tid* (2008–2009)⁶ heter det:

I framtida kan ein tenkje seg løysingar der ein kan tinge alle typar dokument sjølv, og få dei leverte direkte heim til seg, uansett om det er fysiske eller elektroniske dokument, digitale lydfile, filmar eller e-bøker.

I *Nasjonal bibliotekstrategi 2015–2018*, Kulturdepartementets nåværende styringsdokument for biblioteksektoren, slås det fast under overskriften «Digitalt innhold» at Nasjonalbiblioteket «skal sørge for økt tilgang til digitale innholdsressurser i bibliotekene» og «videreutvikle digitale tjenester som

4 St.meld. nr. 22 (1999–2000): <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-22-1999-2000-/id192730/?ch=1&q=>

5 St.meld. nr. 48 (2002–2003): <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-48-2002-2003-/id432632/?ch=1&q=>

6 St.meld. nr. 23 (2008–2009): <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-23-2008-2009-/id55516/?q=&ch=2#KAP3-2>

gjør digitalt materiale tilgjengelig, og arbeide aktivt med formidling av slike tjenester».

Også innenfor forskningsbibliotekenes domene har man vyer for digitaliseringens åpnende funksjon. I forskningsmeldingen *Lange linjer – kunnskap gir muligheter* (2012–2013)⁷ heter det:

Prinsipielt mener regjeringen at all forskning som er helt eller delvis offentlig finansiert, skal være åpent tilgjengelig. (...) En modell basert på gratis lesertilgang vil kunne føre til raskere framskritt i forskningen, økt forskningsproduktivitet og mer effektiv og omfattende kunnskapsoverføring, ved at flere som forskningen har relevans for, raskere vil få lesertilgang. Jo flere som får tilgang til kunnskapen, jo større verdi får den.

Oppsummert kan vi si at åpenhet som digital tilgjengeliggjøring i disse dokumentene fremstilles som et krav fra brukerne, som en naturlig følge av teknologisk endring, som et tiltak for å øke bruken av biblioteket og som et fellesgode som vil gi samfunnsnyttige gevinster.

Åpning og lukking

På tross av de klare føringene i politiske dokumenter har den digitale åpningen av bibliotekene imidlertid ikke vært ukomplisert. En viktig faktor er at mange av bibliotekenes digitale løsninger har vært utviklet parallelt med utviklingen av et kommersielt digitalt bokmarked. I alle fall siden 2009 har toneangivende aktører i forlags- og bokhandlerbransjen jobbet med løsninger for distribusjon og salg av e-bøker og andre digitale formater. Distribusjonsløsningen Bokskya ble lansert i 2012, og de store bokhandelkjedene Ark, Norli og Tanum har alle lansert leseapplikasjoner for mobiltelefoner og nettbrett og tilbyr etter hvert et stort antall e-bøker og et mangfold av digitale undervisningsressurser fra sine nettsider. Vi fikk i 2013 en dedikert e-bokhandel i Schibsted-eide ebok.no, og Cappelen Damm lanserte i 2014 i samarbeid med svenske Storytel en strømmetjeneste for e-bøker og digitale lydbøker. Den parallelle utviklingen av et kommersielt og et bibliotekdrevet digitalt tilbud har skapt konflikter og samarbeidsproblemer mellom forlag og bokhandlere og de offentlig

7 Meld. St. 18 (2012–2013): <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld-st-18-20122013/id716040/?ch=1&q=>

finansierte bibliotekene. Et grenseløst og gratis bibliotek kan komme i konflikt med hva kommersiell side ønsker seg. Der ser man behovet for å begrense åpenheten for å beskytte sine økonomiske interesser. Det som kan fortolkes som snever økonomisk egeninteresse, kan også ses som aktørers legitime forsvær for egen opprettholdelse.

For forskningsbibliotekene har styrkeforholdet mellom partene vært annerledes. Her har akademiske forlag – og da særlig de internasjonale storaktørene – sørget for en forretningsmodell som er blitt beskrevet som «a paradise for publishers», ifølge vitenskapsjournalisten Carol Yoon. Hun beskriver et system der offentlige skattepenger finansierer forskningen, der universiteter betaler forskerne for å gjøre det meste av det praktiske tidsskriftarbeidet (skrivning, vurdering, revidering og annet redaksjonelt arbeid). Enden på visa er at forskerne overgir sin opphavsrett over vitenskapelige artikler til internasjonale tidsskriftforlag som tjener millioner av dollar på å selge abonnemeter tilbake til de offentlige finansierte bibliotekene (Yoon, 1998).

Vi kan vanskelig forstå ideen om det åpne bibliotek uten referanse til *det lukkede bibliotek*. Hvordan ser så det lukkede bibliotek ut? Vi kan tenke oss en privat og eksklusiv samling, kun tilgjengelig for spesielt utvalgte personer mot en klekkelig betaling. Det åpne og det lukkede biblioteket kan på denne måten ses som motstykker, men de er ikke deler av en logisk dikotomi der det ene fullstendig utelukker det andre. I sine mest ekstreme uttrykksformer kan det åpne og det lukkede bibliotek virke karikerte og urealistiske: Hvem ønsker seg egentlig et bibliotekvesen med preg av en privat boksamling? Samtidig illustrerer idealtypene dynamikken i et felt som preges av et underforstått skille mellom kommersiell virksomhet på et marked og offentlig finansiert virksomhet for befolkningen i sin helhet. Normaltilstanden er relativt harmonisk, men konflikt og kritikk oppstår når det ene idealet synes å bli presset av det andre. Situasjonen for akademisk publisering er talende: Her har stigende priser på uhenksomme pakkemeløsninger og til dels svært høye driftsmarginer for virksomheter som baserer sin forretningsmodell på andres dugnadsarbeid, skapt misnøye.⁸

8 Fremveksten av nettbaserte plattformer som ulovlig arkiverer og distribuerer opphavsrettsbeskyttet materiale, for eksempel Alexandra Elbakyan's Sci-Hub, må ses som et motsvar på disse forretningsmodellene.

Biblioteket og kommersiell bokbransje: En kort institusjonell historie

Både bibliotek og kommersiell bokhandels- og forlagsvirksomhet kan ses som separate institusjoner innenfor det samme feltet, det vi kan kalle bok-Norge. Bok-Norge er mangslungent og består, i tillegg til bibliotek, forlag og bokhandlere, av forfattere og diverse andre aktører. I det følgende fokuserer jeg på forleggere, bokhandlere og bibliotekarer, særlig fordi konflikten har kommet mest til syne i disse relasjonene. Selv om de nevnte alle sysler med bøker i sitt daglige virke, er det kun forlag og bokhandlere som finansierer dette gjennom omsetningen av bøker. I økonomiske termer er forlagenes produkter å betrakte som et «privat gode» (*private good*), mens de samme varene er å betrakte som et «fellesgode» (*public good*) innenfor bibliotekenes samlinger.

Selv om forlag og bokhandel kan sies å tjene allmenntilgode og gode, kulturelle formål, er de i bunn profittdrevne virksomheter som opererer på et marked (dog et regulert sådan). Bibliotekene på sin side kan bidra til et vel fungerende bokmarked, men er fundert på andre grunnlag, der gratisprinsippet står sentralt. Som Trond Andreassen skriver:

Bibliotekene skiller seg fra de øvrige leddene i det litterære systemet ved fullt og helt å basere seg på statlige, fylkeskommunale og kommunale bevilgninger i en ikke-kommersiell drift. (Andreassen, 2006, s. 437)

Det er ikke bare en felles interesse for bøker som binder institusjonene sammen. Siden forlagene leverer store deler av materialet som utgjør bibliotekenes samlinger, er de to institusjonene nødt til å forholde seg aktivt til hverandre. Dels er bibliotekene kunder: Folke- og universitets- og fagbibliotek kjøper inn materiale fra forlagene. Dels leverer forlagene gratis materiale som en del av pliktavleveringen til Nasjonalbiblioteket. I tillegg skaper bibliotek positive effekter for forlag/bokhandel i form av arrangementer og tiltak for å øke leselyst i befolkningen.

Den litterære offentligheten som både bibliotekene og kommersielle aktører som forlag og bokhandlere kan sies å fungere innenfor, har røtter tilbake til 1700-tallet, til opplysningstidens idealer og, især for bibliotekenes del, til folkeopplysningstanken, som stod sterkt i Norge på 1800- og 1900-tallet. Øivind Frisvold har beskrevet hvordan bibliotekvesenet i Norge sprang ut av private boksamlinger og leseselskap, der man gjerne praktiserte en form for

behovsprøvd kontingent (Frisvold, 1990; Frisvold & Byberg, 2001). Da staten utover på 1800-tallet etter hvert tok et større ansvar for allmuebibliotekenes finansiering, ble også et gratisprinsipp diskutert, men det fikk ikke gjennomslag. Mye av det bibliotekvesenet vi kjenner i Norge i dag, ble etablert gjennom folkebibliotekloven av 1935, da også gratisprinsippet ble nedfelt. Gratisprinsippet, altså at utlån ikke skal koste noe for bibliotekbrukeren, indikerer et klart skille mot den kommersielle delen av det litterære feltet. Bibliotekloven av 1947 stadfestet et annet viktig prinsipp, nemlig at hver kommune skal ha et eget folkebibliotek.

Den kommersielle delen av bokbransjen har tilsvarende lange røtter. Av dagens toneangivende aktører kan Cappelen Damm forlag dateres tilbake til 1829 (Damm etablert 1843, fusjonen skjedde i 2007), Aschehoug til 1872 og Gyldendal til 1925. Andre halvdel av 1800-tallet var en institusjonaliseringsperiodemedopprettelsen av Bokhandlerforeningen (1851), Forleggerforeningen (1875) og Forfatterforeningen (1891). Mange av de kulturpolitiske tiltakene som danner grunnlag for det norske litterære systemet i dag, stammer fra perioden 1950–1970, da først bokavtalen som regulerer prisfastsettelse, skaffeplikt og returrett, ble etablert (1954), så åndsverkloven i 1961, deretter etableringen av Norsk kulturråd og innkjøpsordningen for norsk skjønnlitteratur (1965) og fritaket for merverdiavgift for bøker (1970).⁹ Støtteordningene viser hvordan økonomien i den kommersielle delen av bok-Norge har vært og er tett innvevd i den offentlige økonomien. Cecilie Naper kaller dette en form for blandingsøkonomi og fremhever innføringen av innkjøpsordningen i 1965 som «blandingsøkonomiens definitive inntreden i norsk bokbransje» (Naper, 2001, s. 225). Ordningen innebærer at det offentlige, gjennom Norsk kulturråd, finansierer innkjøp av et stort antall bøker (opptil 1550 eksemplarer av en tittel) som fordeles gratis til norske bibliotek. Innkjøpsordningene innbefatter ny norsk skjønnlitteratur og sakprosa for både voksne, barn og unge, oversatt litteratur, tegneserier og tidsskrift, og ble i 2015 utvidet til også å inkludere e-bøker. Innkjøpsordningene sørger for at norske bibliotek er vel forsynt med ny norsk litteratur, men et annet av de overordnede formålene med ordningene er å skaffe forleggere av ny norsk skjønnlitteratur større trygghet mot tap,

9 En annen viktig regulering av feltet er lov om bibliotekvederlag (1987), som stadfester at «opphavsmenn til verk som disponeres til utlån i offentlige bibliotek, skal ytes vederlag gjennom årlige bevilgninger over statsbudsjettet». Vederlaget ytes kollektivt, og utbetales til fond som forvaltes av opphavsmannsorganisasjoner som Kopinor. Se: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1987-05-29-23>

for å sette dem i stand til å utgi også bøker med et relativt svakt salg (jf. Colbjørnsen, 2014b). Blandingsøkonomien viser hvordan bok-Norge som felt ikke kan forstås uten å ta statens rolle i betraktning.

Biblioteksystemet består av mer enn folkebibliotek.¹⁰ Vi kan i tillegg skille ut en sektor for fag- og forskningsbibliotek, gjerne knyttet til store undervisnings- og forskningsinstitusjoner. Universitetsbiblioteket i Oslo ble opprettet i 1811 og fungerte i perioden 1814–1999 også som nasjonalbibliotek. I 1999 ble nasjonalbibliotekfunksjonene skilt ut, og Nasjonalbiblioteket er i dag en egen aktør i det litterære og akademiske feltet.

Digitaliseringen av bøker og andre publikasjoner skjøt fart fra 1990-tallet, godt hjulpet av utbredelsen av internett og ambisiøse initiativ som Google Books (tidligere Google Book Search). Norske forlag eksperimenterte med e-bøker allerede rundt 2000-tallet og var dermed tidlig ute. Det var likevel ikke før Amazon lanserte sitt Kindle-lesebrett i 2007, at e-bokbølgen for alvor bygde seg opp. Norske forlagshus beveget seg forsiktig inn i denne andre bølgen. Like fullt signaliserer lanseringen av nevnte Bokskya, bok-apper med barnebøker, guidebøker og ordbøker, e-bokapplikasjoner fra bokhandlerne, digitale lydbøker og strømmetjenester for e-bøker at det digitale tilbudet etter hvert er blitt mangslungent.

Bibliotekene har allerede i mange år tilbudt e-bøker gjennom tjenester som ebrary og lignende tjenester fra andre e-bokleverandører. De fleste norske fagbibliotek abonnerer på ebrary (eid av amerikanske ProQuest). Tjenesten har i liten grad vært vurdert som noen trussel mot kommersielt forleggeri. Tilsvarende har norske universitets- og fagbibliotek lenge operert med tilgang på elektroniske (egentlig digitale) tidsskrift. Akademiske tidsskrift har i løpet av årene siden internetts gjennombrudd gjennomgått et markant skifte til digital publisering på nett (Thompson, 2005). I senere år har også akademiske e-bøker blitt mer vanlig. Disse distribueres som regel til bibliotekene på samme måte som tidsskriftene, nemlig som del av en omfattende «pakke» som må kjøpes samlet. For noen bibliotek, som UB i Oslo, er det et sentralt prinsipp å kunne kjøpe inn bøker til permanent eie fremfor å bruke abonnementsbaserte løsninger som ebrary.¹¹ Til forskjell fra trykte bøker som er tilgjengelig for lån

¹⁰ Skolebibliotekene, som ikke diskuteres her, sorteres gjerne inn under samme kategori som folkebibliotekene.

¹¹ <http://www.ub.uio.no/om/kriterier-innkjop-eboker.html>

for alle, også gjennom andre bibliotek enn de som eier dem, kan de fleste e-bøker kun leses av dem som kan logge seg inn på eierinstitusjonens nett. E-bøker formidlet på denne måten er med andre ord mindre tilgjengelig enn trykte bøker.

Norske bibliotek er etter hvert blitt gjennomgående preget av digitaliseringen. Det er verdt å merke seg at denne reformeringen av bibliotektilbudet ifølge de meste radikale forslagsstillerne fremstår som altfor forsiktig og lite fremtidsrettet. Enkelte ville heller sett at biblioteket som fysisk sted opphørte fullstendig (se f.eks. Meisingset, 2012; Olsen, 2012).

Det digitale biblioteket: Tre eksempler og mange modeller

I det følgende skal vi se nærmere på tre eksempler på digitale bibliotektenester og hvordan forholdet mellom åpenhet og lukkethet, «public good» og «private good» preger disse.

Bokhylla.no

Det foregår en omfattende og systematisk digitalisering av Nasjonalbibliotekets samlinger. Søkeportalen NB Digital gir en inngang til digitaliserte bøker, aviser, foto og film. Da Nasjonalbiblioteket flyttet inn i nye lokaler i 2005, ble også tilstedeværelsen på nett gjort til et hovedpoeng: «Nasjonalbiblioteket har bygninger og rom både i Oslo, i Rana, og i cyberspace» het det fra nasjonalbibliotekar Vigdis Moe Skarstein (sitert fra Takle, 2009, s. 12). Som et ledd i dette ble Bokhylla.no lansert i 2009 som en digital database med fritt tilgjengelige norske bøker. Som det heter i selvpromoteringen av tjenesten: «Det har vært et mål å ha mest mulig innhold tilgjengelig på nett, og Bokhylla er en viktig del av dette arbeidet for å gjøre kulturarven tilgjengelig».¹²

Til å begynne med omfattet Bokhylla.no ca. 50 000 bøker fra 1690-, 1790-, 1890- og 1990-årene. I 2012 ble tjenesten utvidet og gjort permanent. Bøker fra hele 1900-tallet, til og med 2000, ble lagt til tjenesten, som vil inneholde ca. 250 000 bøker når den er komplett i 2017.

12 <http://www.nb.no/Tilbud/Samlingen/Samlingen/Boeker/Bokhylla.no>

Bokhylla.no er gjort mulig etter en avtale med Kopinor, som representerer forlag, forfattere og andre opphavsmenn. Dermed har NB fått anledning til å legge ut bøker som fortsatt er beskyttet av opphavsrett, i tillegg til titler som har «falt i det fri» (ikke lenger har opphavsrettslig beskyttelse). Bøker som er opphavsrettslig beskyttet, er ikke tilrettelagt for nedlasting eller utskrift, men må leses «på skjerm med det visningsformat som til enhver tid tilbys på nb.no», som det heter i avtalen mellom NB og Kopinor.¹³ Bokhylla.no er kun tilgjengelig for brukere med norsk IP-adresse.¹⁴ Forfattere, andre opphavsmenn og forlag blir betalt gjennom den kollektive Kopinor-avtalen. Avtalen gir rettighetshavere rett til å trekke enkeltbøker. Disse restriksjonene er innført for nettopp å balansere åpenhet og kommersielle eller opphavsrettslige hensyn.

Likevel oppstår det gnisninger, som da Aschehoug i 2015 valgte å trekke titler av blant andre Jo Nesbø fra Bokhylla. Ørjan Persen, leder av Norsk Bibliotekforenings (NBF) arbeidsutvalg for e-bøker, uttalte i denne sammenheng: «Det er veldig trist at Norges mest kjente forfatter ikke bidrar til det som vi ser på som en nasjonal dugnad» (Brække, 2015). Utsagnet spiller på tanken om bok-Norge som en enhet. Henvisningen til dugnadstanken minner oss om visjonen om *det perfekte bibliotek*. I en uttalelse stilte NBF spørsmålet om Aschehoug er et forlag uten kulturelle ambisjoner, og stilte dermed implisitt opp kommersiell/kulturell som et motsetningspar (Norsk Bibliotekforening, 2015). Persen argumenterte for at Bokhylla-bøkene er minst 15 år gamle, og «det meste av økonomisk potensial allerede er hentet ut». Men vurderingen om økonomisk potensial er et anliggende som forlagene selv trolig bør være i stand til å vurdere bedre. Kari Spjeldnæs, forlagsredaktør i Aschehoug, viste da også til en generell policy om at «alle bøker som også foreligger som e-bøker for kommersielt salg, blir trukket fra Bokhylla» (Brække, 2015).

E-bøker i folkebibliotek

E-bokversjoner av standard norsk skjønnlitteratur og sakprosa som er distribuert gjennom folkebibliotekene, er fremdeles et ganske nytt fenomen. I hovedsak er det to måter bibliotekene går til anskaffelse av e-bøker på: gjennom innkjøpsordningen og gjennom egne innkjøp etter avtale med Forleggerforeningen.

¹³ <http://www.kopinor.no/avtaletekster/bokhylla-avtalen>

¹⁴ Unntaksbestemmelser eksisterer imidlertid for norske forskere i utlandet, jf. avtalen med Kopinor.

Norsk kulturråd inngikk i 2011 en avtale med Forleggerforeningen, Norsk Forleggersamband og Den norske Forfatterforening om å gjennomføre et prøveprosjekt med parallelt innkjøp av trykte bøker og e-bøker under innkjøpsordningen. Prosjektet, som i første omgang inkluderte bøker under innkjøpsordningen for ny norsk skjønnlitteratur for voksne 2012, ble forlenget med to nye år, før ordningen ble gjort permanent i 2015. Kulturrådets innkjøpsordning har vært en vesentlig faktor i å sørge for at e-bøker overhodet er tilgjengelig (Colbjørnsen, 2014b). Den digitale utlånsmodellen i innkjøpsordningen er i praksis en forlengelse av den eksisterende eksemplarmodellen for fysiske bøker, det vil si at én lisens tilsvare ett eksemplar. En e-bok vil dermed være utlånt dersom lisensen allerede er i bruk, nok et eksempel på en i teknologisk forstand unødige restriksjon.

I tillegg kan altså bibliotekene selv ta initiativ til å kjøpe inn e-bøker på egne budsjett. Innkjøpene skjer da direkte fra forlagene, men etter en standardavtale som Forleggerforeningen står bak. Betingelsene i denne avtalen har vært stridens eple i mange av diskusjonene om e-bokutlån. I 2013 ble det brudd i forhandlingene mellom Norsk Bibliotekforening og Forleggerforeningen. Ifølge NBFs leder Ingeborg Rygh Hjorten skyldtes dette blant annet Forleggerforeningens krav om at bare enkeltbibliotek skulle kunne kjøpe inn e-bøker. Hjorten uttalte til Aftenposten:

Vi kan ikke akseptere at Forleggerforeningen vil stoppe utviklingen av biblioteksarbeid innenfor det digitale området. Det må være opp til Kommune-Norge, ikke forleggerne, å avgjøre hvordan bibliotektilbudet skal organiseres. (NTB & Aftenposten, 2013)

NBF reagerte også på at Forleggerforeningen skal ha foreslått en løsning der bibliotekene ikke hadde permanent eierskap over innkjøpte e-bøker. «Vår holdning er at kjøpt er kjøpt», het det fra Hjorten, som uttrykte bekymring for at bibliotekene står i fare for å miste deler av samlingen når en utlånslisens går ut eller et forlag trekker seg fra Bokdatabasen (NTB & Aftenposten, 2013).

Utlån og lesing av bibliotekenes e-bøker foregår gjennom applikasjoner som er tilgjengelig for smarttelefoner, nettbrett og PC/Mac. I hovedsak er det to løsninger som har vært benyttet for e-bokutlån, BS Weblån og eBokBib. Biblioteksentralen, som også fungerer som distribusjonssentral, står bak førstnevnte. eBokBib er utviklet av Bibliotek-Systemer AS. Særlig introduksjonen av sistnevnte applikasjon i 2013 synes å ha medført økt utlån. Bibliotekene

med høyest utlån benytter alle eBookBib (Colbjørnsen, 2014b). Appen til eBookBib fungerer på tilsvarende måte som leseapplikasjoner fra kommersielle aktører som Norli og Ark (og Amazon), men selvsagt uten at brukeren må innom noen betalingsløsning.

Når forlag og bokhandlere nå frykter at bibliotektilbudet «kannibalisierer» det kommersielle markedet, skyldes det introduksjonen av bokhylla.no og de nevnte nye utlånstjenestene i folkebibliotekene. Allerede i 2009 påpekte redaktør i fagbladet *Bok og Bibliotek*, Odd Letnes, faren for konflikt:

Når tilbudet av e-bøker blir stort – etter hvert altomfattende – vil gratis utlån i bibliotekene kunne bli en torpedo mot hele bokbransjen. (...) Dersom bibliotekene fortsatt skal ivareta gratisprinsippet, kan det oppstå et dilemma: Siden e-bøker ikke har noen fysiske begrensninger, vil hver bok kunne lånes ut (kopiere) et uendelig antall ganger, i motsetning til i dag hvor antall eksemplarer av papirboka setter en grense for antall utlån. Konsekvensen av dette blir at bibliotekene – i siste instans betyr det kommune/staten – går bokbransjen rett i strupen, ved å subsidiere det folk tidligere kjøpte i bokhandelen. For hvorfor kjøpe en bok, når den kan lånes gang på gang på gang - gratis, vil mange spørre. (Letnes, 2009)

En forsmak på situasjonen i Norge kom med sammenbruddet for den danske eReolen i 2012. Danske forlag trakk e-bøkene fra utlånstjenesten fordi de mente gratistilbudet utkonkurrerte det kommersielle tilbudet (Bjørkeng, 2012). I praksis har man derfor – både i Norge og i andre land – innført begrensninger i form av kunstige «frikksjoner» i e-bokutlånet, knyttet til antall lisenser per bok, utlånstid, mulighet til å låne e-bøker på tvers av kommunegrensler, bibliotekenes mulighet til å eie en e-boklisens permanent, osv. (Colbjørnsen, 2014b; Rambøll, 2015b; Rønning, Slaatta, Larsen, Torvund & Colbjørnsen, 2012). I sin utredning om e-bøker og utlån i bibliotek skiller Rambøll (2015b) mellom to hovedmodeller: *lisensmodellen* og *klikkmodellen*. I tillegg kommer *abonnementsmodellen*, *låntakermodellen*, *strømmemodellen* og modeller som blander ulike virkemidler fra disse.¹⁵ Nettopp fordi de digitale formatene har et potensial for uendelig utbredelse, lager man modeller med «kunstig vareknapphet» (*artificial scarcity of goods*). Innenfor de kommersielle

15 Mangfoldet av ulike modeller internasjonalt kan også studeres via rapporten «Innovation in e-book lending» (International Publishers Association, 2014), samt to rapporter fra International Federation of Library Associations and Institutions (2013, 2014).

foretakenes *private goods*-virkelighetsforståelse er dette fullstendig rimelig; innenfor bibliotekenes *public goods*-verden er det unødvendig, og det begrenser deres samfunnsnyttige misjon.

Nivået på friksjonene må samtidig balanseres, både mot bibliotekenes mandat om ivaretagelse av aktualitet og bredde, og mot brukervennligheten overfor lånerne av e-bøker (Rambøll, 2015b). Rambølls rapport om e-bokutlån konkluderer med at «enkelte friksjoner for utlån av e-bøker nok må legges inn i avtaleverk og i tekniske løsninger for at forlagene skal slutte seg til en fremtidig avtale» (Rambøll, 2015b). En slik tankegang var også i tråd med det som kom til uttrykk i regjeringserklæringen fra Høyre og Fremskrittspartiet i 2013: «Regjeringen vil forberede bibliotekene på en digital hverdag på en måte som ikke undergraver næringsdrivendes muligheter til å leve av kultur».¹⁶

Undersøkelser gjort i 2014 viste en stagnering av e-boksalget fra 2013. Fremholdt mot vekst i utlånstallene for e-bøker i den samme perioden, fikk dette Bente Franck-Sætervoll i Bokbasen til å rope varsku (jf. Colbjørnsen, 2014b):

Kurven viser vel at ebok på biblioteket er et utrolig godt tilbud til forbrukeren. Spørsmålet er jo om det er et for godt tilbud, som vil ende med at staten finansierer hele tilbudet av norsk skjønnlitteratur til forbrukerne. (Eckblad, 2014)

Ifølge Franck-Sætervoll er det flere årsaker til at e-bokinteresserte trekkes mot bibliotekets løsninger. Det dreier seg om ulike faktorer ved digitalt utlån som skiller seg fra fysisk bokutlån, og som skaper en konkurransefordel for bibliotekene:

- E-biblioteket har alltid åpent, og du trenger ikke gå tilbake til biblioteket når boken skal leveres tilbake. Du mister bare tilgangen til boken.
- E-boken har ingen eselører eller kaffeflekker fra forrige låner.
- Når du først har registrert deg som e-boklåner, slipper du å passere en betalingsløsning før du kan begynne å lese.
- Den offentlige innkjøpsordningen for nye, norske bøker sørger for at biblioteker over hele landet umiddelbart får tilgang til nye bøker. Det har ikke nødvendigvis kommersielle konkurrenter som den nylanserte strømme-tjenesten Storytel. (Eckblad, 2014)

16 <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/politisk-plattform/id743014/>

Elisabeth Sellevold i Ebok.no sa seg enig, men nyanserte bildet ved også å peke på at bibliotek og bokhandel *kan* eksistere side om side:

Statistikken viser at bibliotekenes utlånstjeneste er populær, og at det er stor interesse for e-bøker. Det er veldig positivt. Men for oss som driver en e-bokhandel i et nytt marked, er det en stor utfordring å skulle konkurrere med en gratistjeneste. Vi har i dag ikke en god løsning som gjør det mulig for bibliotek og bokhandlere å leve side om side. (Wangen, 2014)

Samtidig fortviler bibliotekarer og representanter for foreningene i bibliotek-Norge over trege forlag som etter deres syn har valgt feil tekniske løsninger og ugunstige betalingsmodeller, og som innfører unødige restriksjoner på utlån og tilgang. Bruken av DRM (Digital Rights Management) som binder leseren til en bestemt plattform, har vært et irritasjonsmoment. Verre har det trolig vært at Forleggerforeningen har vært lite villig til å la bibliotekene gå sammen i konsortier når de kjøper inn e-bøker. Muligheten til å kunne fordele bøker innenfor et nettverk av bibliotek har vært en hevdvunnen praksis i bibliotek-Norge. «Forlagene frykter at gratis e-bøker på bibliotekene skal ødelegge det kommersielle markedet. Frykten har svekket forståelsen av bibliotekenes viktige formidlingsjobb» (Meisingset, 2013) og «Forlagene prøver å diktere hvordan bibliotekene skal drives» (Flatø, 2013) er to eksempler på uttalelser fra Ingeborg Rygh Hjorten, daværende leder av Norsk Bibliotekforening (NBF). Kristenn Einarsson, leder i Forleggerforeningen, viste til erfaringene i Sverige og Danmark og responderte med at «det er svært lite ideelt om e-bøker på bibliotekene torpederer muligheten til å bygge markedet, slik de første utlåns-løsningene i Sverige og Danmark gjorde» (Meisingset, 2013).

Mariann Schjeide, Hjortens etterfølger som leder i NBF fra mars 2014, var enda mindre diplomatisk i ordelaget:

Vi skjønner at det er veldig viktig for forleggere og forfattere å tjene penger. Men så lenge bibliotekene har bedrevet utlån, har det vært revnende likegyldig hvilket format utlåns materialet kommer i. Vi har alltid vært i forkant, og det overrasker meg overhodet ikke at utlånet nå er i ferd med å gå forbi salget. (Wangen, 2014)

Ytringer av denne typen kan ikke ses isolert fra det faktum at NBF og Forleggerforeningen er parter i samtaler og forhandlinger som skal lede frem til en eventuell avtale om e-bokutlån. Mens samtaler og forhandlinger foregår i lukkede rom, kan den offentlige ordstriden ses som en *legitimitetskamp*, altså

en strid om makt og om hvilke beskrivelser av virkeligheten som skal få gjelde (H. Larsen, 2014).

Går vi tilbake til tiden før bibliotekenes og bokbransjens nåværende løsninger kom på plass, var det vyer om utstrakt samarbeid for å skape et fungerende e-bokmarked. Notatet «Nasjonal e-bokstrategi», signert Gyldendals Bjarne Buset, Biblioteksentralens Kjartan Vevle og forfatter Morten Harry Olsen, tok til orde for en felles, nasjonal e-bokløsning der kommersielle og offentlig finansierte aktører dro lasset sammen. Sluttresultatet, Bokskya, ble imidlertid ikke det disse aktørene så for seg, ei heller noe samarbeid mellom kommersiell og offentlig finansierte deler av det litterære feltet (Colbjørnsen, 2012).

E-bokutlånet i norske folkebibliotek utgjør fremdeles en liten andel av det samlede utlånet, kun 1–2 prosent av det totale utlånet, ifølge Rambøll (2015b). Frykten for kannibalisering kan derfor synes ubegrunnet. Imidlertid er også det kommersielle e-boksalget et marginalt fenomen. Undersøkelsen *Litteratur i tall* viste at i 2013 var den totale omsetningen av digitale bøker 227 milliarder kroner, noe som tilsvarer 4 prosent av de totale salgsinntektene (Rambøll, 2015a). Basert på Forleggerforeningens statistikk fra 2014 har jeg estimert e-boksalget i allmenntil markedet til å utgjøre kun 1 prosent av netto omsetning og 1,2 prosent av antall titler solgt (Colbjørnsen, 2015).

De kommersielle aktørenes frykt (representert ved Forleggerforeningen og Bokbasen) er på denne bakgrunn at markedet kveles nærmest ved fødselen fordi gratistilbudet fra bibliotekene er like godt og bedre enn bokhandlenes. Bibliotekene (representert ved NBF) hevder selv at de skaper e-boklesere og når ut til nye lesegrupper og dermed bidrar til å løfte frem et levedyktig e-bokmarked. Det er vanskelig å peke klart på hvem som har rett her: I små og umodne markeder som dette vil man lett overvurdere eller undervurdere effekter etter som hvilket perspektiv man i utgangspunktet anlegger. Imidlertid står én ting klart: Uten enighet om avtalevilkår for levering av bøker til utlansordningene, faller markedet sammen. Det åpne biblioteket er i denne sammenheng avhengig av kompromissløsninger som utgjør noe annet enn det perfekte bibliotek.

Åpen tilgang (open access)

Åpen tilgang, eller *open access* (OA), til forskningspublikasjoner innebærer at lesere fritt kan få tilgang til forskningsartikler og -antologier på nett.

Økonomisk dreier det seg om et skifte fra at leseren må betale for tilgang, eller at biblioteket finansierer dette som et fellesgode, til at forskeren, forskningsinstitusjonen eller forskerfellesskapet må betale for publiseringen. En vanlig forretningsmodell er forfatterbetaling i form av en Article Processing Charge (APC), men det finnes flere andre modeller. Prinsipielt dreier OA seg ofte om at offentlig finansiert forskning skal komme offentligheten til gode uten (betydelige) restriksjoner, slik det for eksempel fremkommer i forskningsmeldingen *Lange linjer – kunnskap gir muligheter* (2012–2013).

I sin opprinnelige definisjon fra Budapest Open Access Initiative i 2002 lød det slik:

By ‘open access’ to this literature, we mean its free availability on the public internet, permitting any users to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of these articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or use them for any other lawful purpose, without financial, legal, or technical barriers other than those inseparable from gaining access to the internet itself.¹⁷

I Norge er det CRISTin (Current Research Information System In Norway), et organ underlagt Kunnskapsdepartementet og Helse- og omsorgsdepartementet, som er pådriver og koordinator i arbeidet med overgang fra tradisjonell akademisk publisering til åpen tilgang. Som det heter på CRISTins nettsider: «CRISTin skal innhente og stille saman informasjon for forskningsinstitusjonane ut frå prinsippet om open tilgang for alle».¹⁸ I 2015 ble ca. 16 prosent av norske vitenskapelige artikler publisert åpent (Arbeidsgruppe for nasjonale retningslinjer for åpen tilgang til forskningsresultater, 2016).

Open access kan betraktes som del av en større bevegelse, der åpenhetsideologien også er knyttet til tilgjengeliggjøring av forskningsdata (*open data*) og programvare/kildekode (*open source*) (Brienza, 2015). Åpen tilgang kan oppnås enten gjennom vitenskapelig publisering i åpne tidsskrifter (såkalt gull OA), eller ved at forskeren selv arkiverer publikasjonen på sin egen nettside eller institusjonens nettsider (grønn OA). Tradisjonelle forlag kan være involvert i begge modeller. Samtidig er det slik at åpen tilgang til dels har oppstått som en reaksjon på at akademiske forlag har operert med høye lisensavgifter på omfattende tidsskriftpakker og svært sjenerøse driftsmarginer. Særlig har

¹⁷ <http://www.budapestopenaccessinitiative.org/read>

¹⁸ <http://www.cristin.no/om/>

det vært oppmerksomhet rundt praksisene til internasjonale tidsskriftutgivere som Reed Elsevier, Springer og Wiley Blackwell. I Norge er Universitetsforlaget den ledende akademiske utgiveren, men også Cappelen Damm har posisjonert seg tydeligere på feltet med et samarbeid med OA-utgiveren Co-Action Publishing.

Det ligger i selve OA-begrepet at åpenhet er sentralt, så anknytningen til *det åpne bibliotek* er tydelig, men bibliotekets rolle i publiseringen er strengt tatt ikke nødvendig. Snarere er det jo slik at dersom tidsskrifter er åpent tilgjengelig på nett, vil det være færre grunner til å gå gjennom et bibliotek, enten fysisk eller via nettverket. Forskningsbibliotek har allikevel vært sterke pådrivere i arbeidet med åpen tilgang, det synes å ligge naturlig i forlengelsen av bibliotekets historiske tilgjengeliggjøringsmisjon. I praksis er bibliotek fremdeles sentrale passeringspunkter for tilgang til forskningspublikasjoner. Dette handler også om at tilgang i seg selv ikke åpner forskningen opp: Forskningsbasert kunnskap er komplisert og ofte preget av faginterne uttrykk og innforståthet. Den må gjerne formidles og settes inn i en sammenheng, noe en dyktig bibliotekar kan bidra med.

I dag samarbeider universiteter og tilhørende bibliotek om egne publiseringsplattformer for OA: Universitetsbiblioteket i Oslo tilbyr en kalt Fritt, NTNU har NTNU Open Access Journals, UiB har Bergen Open Access Publishing, UiT har Serpentine Academic Publishing, og HiOA har Open Access Journals at HiOA.

Selv om åpen tilgang er tett knyttet til digital publisering, som definisjonen over viser, er det grunn til å skille mellom de to. OA er per definisjon digital, men digital publisering behøver slett ikke være OA.

Et viktig moment er at åpen tilgang ikke fjerner kostnadene ved å skulle publisere, men flytter disse fra leseren til forskeren, forskningsinstitusjonen eller et forskerfellesskap (f.eks. en organisasjon eller ideell stiftelse). Det gir rom for at tradisjonelle forlag kan opprette hybridmodeller der selve tidsskriftet er abonnementsbasert, mens enkeltartikler kan kjøpes fri som OA (modellen kalles *hybrid OA*). Resultatet for forskningsinstitusjonene er det som er blitt kalt «double dipping», altså at institusjonene betaler dobbelt opp i form av både abonnement og APC. Abonnementsløsningene i form av pakker gjør at bibliotekene havner i det økonomene kaller en «lock-in»-situasjon (Arthur, 1989; Liebowitz & Margolis, 1995). Uten reelle alternativer blir de sittende med utgiftene til tidsskriftabonnementene uavhengig av om de er fornøyd

med tjenesten som ytes. Utgiverne, på sin side, kan nyte godt av den doble inntektsstrømmen fra abonnement og frikjøp av enkeltartikler. Heller ikke grønn OA fjerner muligheten for utgiverne til å hente de samme profitene fra publiseringen. Frikjøp av enkeltartikler benyttes i stor grad av de store internasjonale forlagene (særlig innenfor såkalt STEM¹⁹), som presser bibliotekene inn i innkjøpsmodeller med dårlige vilkår for den innkjøpende institusjon. Selv om brukeren kan nyte godt av et gratis utlånstilbud, begrenses dette i praksis av hva bibliotek med knappe ressurser ser seg i stand til å betale til forlag som Elsevier og Springer.

Etablerte tidsskrift har gjerne et stort historisk arkiv som heller ikke frigjøres automatisk ved en overgang til åpen tilgang. OA-betingelsene vil da typisk gjelde nye artikler, mens arkivet fremdeles ligger bak en betalingsmur (blant annet på grunn av forfatterkontrakter som ikke er reforhandlet). OA er dermed på ingen måte en betingelsesløs åpning av vitenskapens skattkammer.

I Norge har ikke akademiske forlag vært spesielt skeptiske hva angår åpen tilgang. Forlag som Universitetsforlaget og Cappelen Damm Akademisk tilbyr begge OA og oppfordrer til at forfatterne velger denne formen for publisering. I økende grad kan man også publisere bøker med åpen tilgang, da typisk finansiert gjennom forfatteravgifter av vesentlig størrelse.²⁰ Krav og forventninger fra regjeringer og fra Forskningsrådet har dreiet tidsskriftpublisering på norsk kraftig i retning av OA, men uten at finansieringen har vært fulgt opp.

Eksempelet med åpen tilgang viser oss med tydelighet hvordan åpenhetsidealet møter institusjonelle rammer i form av etablerte publiserings- og markedspraksiser som sørger for å begrense åpenheten.

Konklusjon og nye løsninger

Det vi kan kalle bok-Norge, består av både kommersielle og offentlig finansierte virksomheter. Ofte er de tett knyttet sammen. Overflatisk kan vi si at både bibliotek, forlag og bokhandlere arbeider med samme mål for øye: De jobber for litteraturens og forskningens fremme, for å få folk til å lese. Dette er da heller ikke direkte usant, men en grov forenkling. Som vi har sett, er

19 Science, Technology, Engineering, Medicine.

20 Denne utgivelsen er nettopp et eksempel på en slik publiseringsform.

institusjonenes fremvekst knyttet til ulike mål og formål. Digitaliseringen viser oss disse ulikhetene i nye sammenhenger og hvordan de får frem motsetninger med rot i de institusjonelle forutsetningene og selvforståelsene.

Kulturpolitikken og bransjestrukturer er faktorer som, utover teknologien, åpenbart preger de digitale løsningene i norske bibliotek. De fungerer med andre ord som omstendigheter som teknologien er nødt til å virke innenfor (selv om den også vil bidra til å prege sine omgivelser). Et begrep som «embeddedness» kan dermed bidra til å forklare tregheten i digitaliseringsprosesser (Colbjørnsen, 2015), også innad i bibliotekene, der mange er sterke pådrivere for digitale tjenester.

Det å skulle åpne opp bibliotekenes samlinger ved hjelp av digital teknologi er kanskje mer problematisk enn mange har sett for seg. At digitalisering ikke er synonymt med åpenhet, er heller ikke spesielt for bibliotek som sådan, det preger store deler av digital publisering mer generelt: Til tross for utviklingen av standarder som skal gjøre det enklere å være digital forbruker, lager dominerende aktører som Amazon og Apple proprietære systemer (kalt «økosystemer» eller «walled gardens») som er gjensidig utelukkende og er ment å gjøre brukeren mindre tilbøyelig til å gå fra ett system til et annet (Colbjørnsen, 2014a).

Allikevel: Vi tenker fremdeles på åpenhet som et gode. Tilgjengeliggjøring for allmennheten er verdt å strebe etter. Hvem eller hva er det da som står i veien for åpenheten, som har skylda for at lukkethet oppstår? Selvsagt er det enkelte aktører som selv besørger lukkethet. For eksempel er det kommersielle aktører som innfører begrensninger på utlån, innlån, lånetid og aktører som utnytter bibliotekenes innlåste situasjon og sørger for at lukrative tidsskriftpakker eksisterer overhodet. Men lukkethet oppstår også som et resultat av at åpenhetsideologien fremføres uten reserverasjoner og uten forståelse for den institusjonelle særegenheten ved aktører og organisasjoner. For forlag og bokhandlere (i Norge ofte samlet innenfor et forlagshus) gjelder dette: Med mindre man ser for seg at all litteraturproduksjon skal være et statlig ansvar, må det tas hensyn til kommersielle interesser. For bibliotekene gjelder dette: Med mindre bibliotekene skal fungere kun som historiske arkiver, må nye formater kunne introduseres som en del av bibliotekenes samlinger.

Historisk har det da også stort sett vært enighet mellom kommersielle aktører og bibliotek om viktige institusjonelle prinsipper. Sentralt her er

biblioteklovens knesetting av gratisprinsippet, som gir en fornuftig arbeidsfordeling i feltet. Men like viktig er innkjøpsordningen og de øvrige støtteordningene som ble etablert mellom 1954 og 1970. Det er i denne kulturpolitisk aktive epoken at den institusjonelle likevekten mellom offentlig og kommersiell sektor ble etablert. Senere variasjoner i kulturpolitisk praksis (f.eks. Langslet på 80-tallet, Giske på 2000-tallet, Widvey på 2010-tallet) har ikke vesentlig endret den institusjonelle balansen. Digitaliseringen i kombinasjon med andre makroøkonomiske og sosiale tendenser setter i dag press på institusjonene og er i stand til å endre den institusjonelle logikken. Når partene skal finne tilbake til et felles ståsted, spiller staten nok en gang en viktig rolle.

Kulturutredningen 2014 (NOU 2013:4)²¹ la vekt på at staten må ta en aktiv rolle i digitaliseringen og da spesifikt et «større ansvar for å sikre fortgang og bidra til utvikling av tekniske løsninger for hele bibliotekfeltet inkludert forhandlinger om rettighetsavklaringer». I *Nasjonal bibliotekstrategi 2015–2018* hevder Kulturdepartementet at staten bør innta en mer aktiv rolle for å videreutvikle e-bokutlånet. Strategien legger tydelig opp til at Nasjonalbiblioteket skal fungere som en sentral aktør og megler i konflikten mellom bibliotek (NBF) og forlag (Forleggerforeningen). Nasjonalbibliotekets nylig (mai 2016) fremlagte modell for e-bokutlån viser at institusjonen har inntatt rollen som megler og forsøkt å balansere kommersielle og allmenntnyttige formål.²² Norsk kulturråds posisjon er også en variant av den statlig finansierte koordinatoren på feltet.

Staten har, gjennom Kunnskapsdepartementet, Forskningsrådet og CRISStin, vært pådriver for åpen tilgang. Imidlertid har det vært rettet kritikk mot disse instansene for ikke å ha tenkt igjennom konsekvensene av en overgang til OA. Selv om både Stoltenberg II- og Solberg-regjeringen har uttrykt klare ambisjoner om at offentlig finansiert forskning skal være åpent tilgjengelig²³,

21 <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nou-2013-4/id715404/>

22 Om den foreslåtte modellen heter det: «Modellen deler tilgangen til e-bøker i en lisensperiode og en klikkmodell. Lisensmodellen skal gjelde de to første årene etter at bøkene er kommet inn til biblioteket, og innebærer begrensninger i antall utlån og at ikke flere kan låne e-boken samtidig. Etter to år føres e-bøkene over i en klikkmodell hvor de kan lånes ut uten begrensninger og bibliotekene går over til å betale per utlån». Jf. <http://www.nb.no/Hva-skjer/Aktuelt/Nyheter/Ny-modell-gir-flere-e-boeker-i-bibliotekene>

23 Jf. forskningsmeldingen Lange linjer: Meld. St. 18 (2012–2013). Se også statssekretær Bjørn Haugstad (KD) om «The Norwegian Approach to Open Science, Impact and Evaluation», jf. <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/the-norwegian-approach-to-open-science-impact-and-evaluation/id2482412/>

har incentivordninger og økonomiske rammevilkår vært mangelfulle. Arbeidet med en såkalt konsortiemodell for artikkelavgift har trukket i langdrag.²⁴ Forfatterforeninger som Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening har lenge vært skeptiske til åpen tilgang. Generalsekretær i NFFO, Tore Slaatta, har påpekt hvordan «ønsket om å gjøre forskningen mer tilgjengelig, kan få det paradoksale utslaget at norsk forskning blir mer lukket». Han frykter på vegne av sine medlemmer at «kombinasjonen av Open Access og tellekanter vil gjøre at færre norske akademikere vil bruke tid på å formidle kunnskapen de sitter på, til et breiere publikum» (D. E. U. Larsen, 2016).

I 2016 etablerte Solberg-regjeringen en arbeidsgruppe for å utarbeide forslag til nasjonale retningslinjer for åpen tilgang til forskningsresultater. Arbeidsgruppa leverte sin anbefaling i juni 2016. Det er en grundig rapport med retningslinjer som søker å ta hensyn til ulike sider ved det akademiske publiseringssystemet. I rapporten heter det blant annet at man må «balansere mellom behovet for nasjonal styring og hensynet til de enkelte institusjonenes autonomi» (Arbeidsgruppe for nasjonale retningslinjer for åpen tilgang til forskningsresultater, 2016). Noen grundigere refleksjon omkring hva forlagsinstitusjonen bidrar med, eller hvilke konkrete rammevilkår den er avhengig av, gir rapporten derimot ikke. En balansert vektning av behov og krav i bok-Norge må også ta de kommersielle aktørene i betraktning. Skal vi forstå dynamikken der åpenhet følges av tiltak som resulterer i mer lukkethet, må vi også ha kunnskap om og respekt for de historiske, institusjonelle og økonomiske forutsetningene som virksomheter i bok-Norge opererer etter. Det kan vi bruke for å oppnå noe av den åpenheten som etterstrebes. Trolig er vi også nødt til å akseptere at en fullstendig åpning, à la *det perfekte bibliotek*, ikke er oppnåelig innenfor et blandingsøkonomisk bok-Norge. Da må staten og dens etater bidra med mer enn gode intensjoner og forventninger om ideelle løsninger. Det kan synes paradoksalt at staten skal innta en mer aktiv rolle for å sikre autonomi og velfungerende relasjoner mellom aktørene, men også dette kan betraktes i lys av ansvaret for offentlighetens infrastruktur, et anliggende for staten som er slått fast i Grunnlovens §100.

24 Konsortiemodellen som har vært diskutert, kalles gjerne NÅHST (Nasjonale Åpne Humaniora og Samfunnsvitenskapelige tidsskrift). For eksempler, se også rapporten «Norsk medietidsskrifts overgang til digital publisering og open access (OA)» fra 2013 for en praktisk vurdering av de økonomiske konsekvensene.

Referanser

- Andreassen, T. (2006). *Bok-Norge: En litteratursosiologisk oversikt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Arbeidsgruppe for nasjonale retningslinjer for åpen tilgang til forskningsresultater (2016). *Nasjonale retningslinjer for åpen tilgang til forskningsresultater* (Rapport til Kunnskapsdepartementet). Hentet fra <http://www.cristin.no/om/aktuelt/aktuelle-saker/2016/rapport-nasjonale-retningslinjer.pdf>
- Arthur, W.B. (1989). Competing Technologies, Increasing Returns, and Lock-In by Historical Events. *The Economic Journal*, 99(394), 116–131. <https://doi.org/10.2307/2234208>
- Audunson, R. & Windfeld Lund, N. (red.) (2001). *Det siviliserte informasjonssamfunn: folkebibliotekenes rolle ved inngangen til en digital tid*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Bjørkeng, P.K. (2012, 4. april). E-biblioteket «for populært». *Aftenposten*. Henta fra <http://www.aftenposten.no/share/article-6799352.html>
- Brienza, C. (2015). Publishing between profit and public value: Academic books and open access policies in the United Kingdom. *Northern Lights: Film & Media Studies Yearbook*, 13(1), 65–81. https://doi.org/10.1386/nl.13.1.65_1
- Brække, J. (2015, 24. september). Ut av Bokhylla. Hentet 29. februar 2016, fra <http://www.klassekampen.no/article/20150924/ARTICLE/150929909>
- Calhoun, K. (2014). *Exploring digital libraries: foundations, practice, prospects*. London: Facet.
- Chowdhury, G.G. & Foo, S. (red.). (2012). *Digital libraries and information access: research perspectives*. London: Facet.
- Colbjørnsen, T. (2012). The Janus Strategy: Launching a Norwegian Ebook Distribution Service in an Internationalized Publishing Industry. *International Journal of the Book*, 9(1), 61–78.
- Colbjørnsen, T. (2014a). Digital Divergence: Analysing Strategy, Interpretation and Controversy in the Case of the Introduction of an Ebook Reader Technology. *Information, Communication & Society*, 0(0), 1–16. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2014.924982>
- Colbjørnsen, T. (2014b). *Rapport om prøveprosjekt med e-bøker i innkjøpsordningen (PEI)* (Rapport utarbeidet for Norsk kulturråd). Oslo: Institutt for medier og kommunikasjon / Norsk kulturråd. Hentet fra <http://www.kulturradet.no/documents/10157/6308f25c-77dd-45a4-8835-d94b66f10ce2>
- Colbjørnsen, T. (2015, 22. januar). *Continuity in change: Case studies of digitalization and innovation in the Norwegian book industry 2008–2012* (doktorgradsavhandling). Universitetet i Oslo, Det humanistiske fakultet.
- Darnton, R. (2009). *The case for books: past, present, and future*. New York: PublicAffairs.
- DiMaggio, P.J. & Powell, W.W. (1991). *The new institutionalism in organizational analysis*. Chicago: University of Chicago Press.

- Eckblad, B. (2014, 9. september). Sjekk hvorfor denne kurven får det til å gå kaldt nedover ryggen på norske forfattere. *Dn.no*. Hentet fra <http://www.dn.no/etterBors/2014/09/09/2202/Bker/sjekk-hvorfor-denne-kurven-fr-det-til-g-kaldt-nedover-ryggen-p-norske-forfattere>
- Flatø, E. (2013, 16. januar). – Forlagene prøver å diktere hvordan bibliotekene skal drives. Hentet 29. februar 2016, fra http://www.dagbladet.no/2013/01/16/kultur/bok/litteratur/kristenn_einarsson/kristenn_einars/25262833/
- Friedland, R. & Alford, R.R. (1991). Bringing society back in: symbols, practices, and institutional contradictions. I *The New Institutionalism in Organizational Analysis* (s. 232–263). Chicago: The University of Chicago Press.
- Frisvold, Ø. (1990). Gratisprinsippet før og nå. Hentet 25. februar 2016, fra http://edu.hioa.no/bib1100_bos_frisvold/gratispr.3.html
- Frisvold, Ø. & Byberg, L. (2001). Hvorfor folkebibliotek? Et tilbakeblikk på bibliotek og politisk legitimering ved tre hundreårsskifter. I *Det siviliserte informasjonsfunn* (s. 63–87). Bergen: Fagbokforlaget.
- Granovetter, M. (1985). Economic action and social structure: the problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 481–510.
- International Federation of Library Associations and Institutions (2013). IFLA – Background Paper on e-Lending (2012). Hentet 27. mai 2016, fra <http://www.ifla.org/publications/background-paper-on-e-lending-2012>
- International Federation of Library Associations and Institutions (2014). IFLA 2014 eLending Background Paper. Hentet 27. mai 2016, fra <http://www.ifla.org/publications/node/8852>
- International Publishers Association (2014). Innovation in E-book Lending: new IPA report. Hentet 27. mai 2016, fra <http://www.internationalpublishers.org/policy-issues/publishers-librarians/knowledge-bank-literacy-and-reading/247-innovation-in-e-book-lending-new-ipa-report?showall=1>
- Larsen, D.E.U. (2016, 31. mai). Frykter flukt fra norsk. Hentet 3. juni 2016, fra <http://www.klassekampen.no/article/20160531/ARTICLE/160539992>
- Larsen, H. (2014). Legitimation work in state cultural organizations: the case of Norway. *International Journal of Cultural Policy*, 20(4), 456–470. <https://doi.org/10.1080/10286632.2013.850497>
- Law, D. & Andrews, J. (2004). *Digital libraries: policy, planning and practice*. Aldershot: Ashgate.
- Letnes, O. (2009, 29. oktober). Vil e-bøkene true gratisprinsippet? Hentet 24. februar 2016, fra <http://www.bokogbibliotek.no/vil-e-be-true-gratisprinsippet>
- Liebowitz, S.J. & Margolis, S.E. (1995). Path Dependence, Lock-In, and History. *Journal of Law, Economics, and Organization*, 11(1), 205–226.
- Meisingset, K. (2012, 17. oktober). Bibliotekene står for fall. Hentet 27. mai 2016, fra <http://www.minervanett.no/bibliotekene-star-for-fall/>

- Meisingset, K. (2013, 19. januar). Fremtidens bibliotek: trang fødsel. Hentet 29. februar 2016, fra <http://www.minervanett.no/fremtidens-bibliotek-trang-fodsel/>
- Naper, C. (2001). «Den skjebnesvangre stormaktsgravitasjon er allerede under full utvikling...»: Bibliotekene som redskap i et litteraturpolitisk prosjekt. I *Det siviliserte informasjonssamfunn* (s. 225–245). Bergen: Fagbokforlaget.
- Norsk Bibliotekforening (2015, oktober). Uttalelse: Aschehoug – et forlag uten kulturelle ambisjoner? Hentet 2. mars 2016, fra <http://norskbiibliotekforening.no/2015/10/uttalelse-aschehoug-et-forlag-uten-kulturelle-ambisjoner/>
- NTB & Aftenposten (2013, 17. januar). Det blir ikke e-bøker i bibliotekene. Hentet 1. juni 2016, fra <http://www.aftenposten.no/article/ap-131172b.html>
- Olsen, K.A. (2012, 12. august). Trenger vi Universitetsbiblioteket? Hentet 27. mai 2016, fra <http://www.aftenposten.no/share/article-6963898.html>
- Polanka, S. (2010). *No Shelf Required: E-books in Libraries* (1. utg.). Chicago: American Library Association Editions.
- Price, K. & Havergal, V. (2011). *E-books in libraries: a practical guide*. London: Facet.
- Rambøll (2015a). *Litteratur i tall 2013* (Rapport utarbeidet for Norsk kulturråd). Oslo: Rambøll consulting / Kulturrådet.
- Rambøll (2015b). *Utredning om e-bøker og utlån i bibliotek* (Rapport utarbeidet for Kulturdepartementet). Oslo: Rambøll consulting / Kulturdepartementet. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/contentassets/0d8914e29293412dbea9d976bde28732/rappport-om-utlan-av-e-boker-i-folkebibliotek.pdf>
- Rønning, H., Slaatta, T., Larsen, H., Torvund, O. & Colbjørnsen, T. (2012). *Til bokas pris: Utredning av litteraturpolitiske virkemidler i Europa* (Rapport utarbeidet for Kulturdepartementet og Kunnskapsdepartementet). Oslo: Institutt for medier og kommunikasjon.
- Takle, M. (2009). *Det nasjonale i Nasjonalbiblioteket* (Bd. 1). Novus forlag. Hentet fra http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2011081506112
- Thompson, J.B. (2005). *Books in the digital age: the transformation of academic and higher education publishing in Britain and the United States*. Cambridge: Polity Press.
- Vaidhyanathan, S. (2004). *The anarchist in the library: how the clash between freedom and control is hacking the real world and crashing the system*. New York: Basic Books.
- Vestheim, G. (1997). *Fornuft, kultur og velferd: ein historisk-sosiologisk studie av norsk folkebibliotekpolitikk*. Oslo: Samlaget.
- Walters, W.H. (2014). E-books in academic libraries: Challenges for sharing and use. *Journal of Librarianship and Information Science*, 46(2), 85–95. <https://doi.org/10.1177/0961000612470279>
- Wangen, K. (2014, 2. juli). Bibliotek danker ut salg. Hentet 2. mars 2016, fra <http://www.klassekampen.no/article/20140702/ARTICLE/140709989>
- Weber, M. (1990). *Makt og byråkrati: essays om politikk og klasse, samfunnsforskning og verdier* (2. utg.). Oslo: Gyldendal.

- Weber, M. (1995). *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd* (2. oppl. [i.e. 2. utg.]). Oslo: Gyldendal.
- Yoon, C.K. (1998, 8. desember). Soaring Prices Spur a Revolt in Scientific Publishing. *The New York Times*. Hentet fra <http://www.nytimes.com/1998/12/08/health/soaring-prices-spur-a-revolt-in-scientific-publishing.html>